

Матеріальна культура подгорцевського населення носить следи помітного впливу культури лесостепних племен скифов-пахарей. Керамічні изделия цих пам'яток — лепні горшки з округлим корпусом і миски, в більшості своїй плоскодонні. Найбільш поширеним є «жемчужний» орнамент, розташований у краях венчика. Оруддя праці такі ж, як і у скифов-пахарей, — залізні топоры, серпи, шилья і др. Из предметів озброєння відомі акинаки, скифські бронзові і місцеві залізні наконечники стрел.

Більшою інтерес представляє одна из груп подгорцевських украшень — бронзові ажурні булавки і подвески. Їх можна розглядати як етнографічну особливість цих пам'яток.

А. С. РУСЯЄВА

Культові предмети з поселення Бейкуш поблизу о-ва Березань

Під час розкопок Бейкушського поселення пізньоархаїчного періоду в 1967 і 1968 рр.¹ була знайдена цікава група знахідок, яка складалась з 73 кружків², вибитих, головним чином, із стінок амфор та іншої посуду. На більшості з них є графіті, прокреслені тонким вістрям. Одні кружки оброблені ретельніше, з згладженими краями правильної напівкруглої або овальної форми, інші — грубіше і неохайно, від чого округлість ліній не витримана. Розміри їх різні — від 2,8 до 4 см.

Хоч всі кружки знайдені групами в різних землянках³, між ними спостерігається певний взаємозв'язок: один і той же матеріал, однакові розміри, кілька схожих накреслень літер і зображень. При зіставленні кружків можна дійти висновку, що доцільніше розглядати їх за стилістичними особливостями, поділивши на шість груп, з притаманними кожній специфічними рисами.

I група, що складається з 11 кружків, характерна різноманітністю матеріалу: кружки вибиті не тільки із стінок амфор, а й з сіроглиняного та чорнолакового посуду. Два вирізані з кістки, один з яких має овальну форму та ретельно згладжені краї. Керамічні кружки зроблені більш неохайно. Сліди згладженості є тільки на деяких.

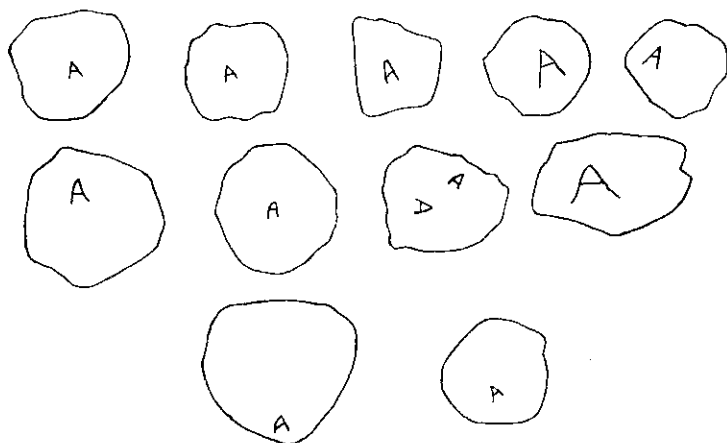
На всіх кружках, переважно посередині, прокреслена літера А. На одних кружках вона прорізана глибоко, на інших — тонким вістрям, ледь помітно. Форма літери широка, перекидається найчастіше має легкий нахил в той або інший бік, що характерно для пізньоархаїчного часу, рідше — пряма. Розміри літер: 0,4; 0,6; 1; 1,2 см (рис. 1).

II група налічує десять кружків, сім з яких зроблені з амфорних стінок, два з чорнолакового посуду початку V ст. до н. е. Краї в останніх дуже ретельно і рівно згладжені, тоді як в амфорних оброблені грубо і нерівно.

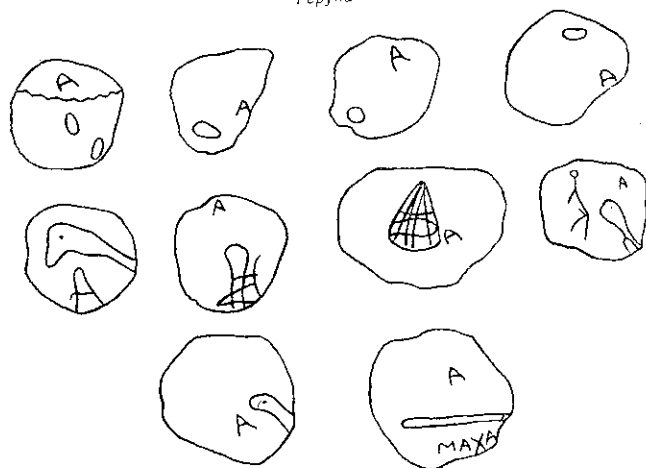
¹ Поселення розташоване на високому місці при злитті Бейкушського і Березанського лиманів, за 3,5 км на північ від о-ва Березань. Загальну характеристику розкопок див.: Археологические исследования на Украине в 1965—66 гг., вып. I. К., 1967, стор. 141; Археологические исследования на Украине в 1967 г., вып. II. К., 1968, стор. 146—148.

² Назва умовна.

³ 12 кружків — в землянці апсидальної форми, частково зруйнованої яром, над берегом Бейкушського лиману, інші — в землянках над берегом Березанського лиману, дві з них прямокутні в плані, третя — кругла, головним чином на долівці або в ямах, що вириті в ній; незначна частина знайдена випадково.

I група

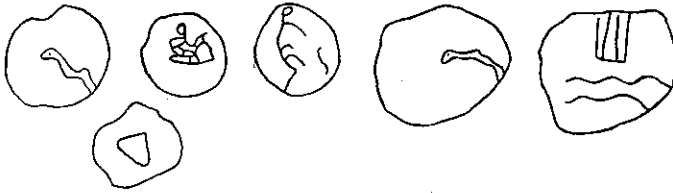
II група

Рис. 1. Вотивні кружки I і II груп.

На кружках крім букви А прокреслені дельфінчики, хвилясті лінії, кола. Малюнки умовні, схематичні, одніслінійні. Більш складні зображення спостерігаються на двох кружках: поряд з альфою прокреслено конус з подовжніми прямими, а також поперечними напівкруглими лініями; другий рисунок складається з прямих і овальних ліній, які перехрещуються між собою. Найбільш цікавий у цій групі кружок з зображенням риби і людини, що йде. Риба має прокреслену круглу голову, інші риси, крім ока і хвоста, не виділені. Зображення людини схематичне: голова у вигляді маленького кола, однією лінією прокреслений тулуб і нога, друга нога показана у русі, рука простягнута вперед. Винятком є кружок, на якому крім альфи зображений предмет, що нагадує лезо довгого ножа або меча. Під ним невиразно видряпані чотири букви МАХА—можливо, початок слова МАХАІРА—ніж, меч. Малюнок меча близький до зображення його на одній з ваз V ст. до н. е.⁴ Форма літери А має такі самі особливості, що і в попередній групі.

III група (п'ять кружків)—дещо іншого характеру. На кружках зображені змія, хвилясті лінії, листок тощо. На одному з кружків, ретельно зробленому з стінки чорнолакової посудини, зображена люди-

⁴ Н. И. Соколовский. Боспорские мечи.—МИА, № 33. М., 1954, стр. 131.

III група

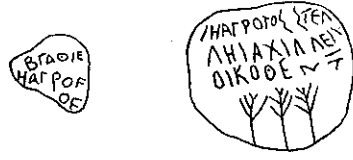
IV група

Рис. 2. Вотивні кружки III і IV груп.

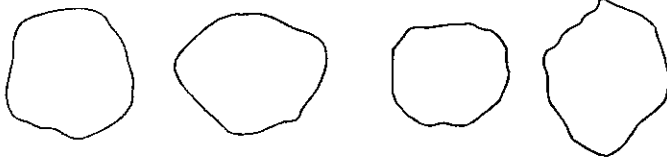
на — так само умовно-схематично, як і на кружку з попередньої групи, лише з тією різницею, що лінія спини більш зігнута. На зворотному боці зображено невелике парусне судно з високо піднятою кормою (рис. 2).

IV група складається з 11 кружків, виготовлених із стінок амфор. Деякі з них, залежно від ступеня обробки, наближаються до прямокутної або багатокутної форми. Розміри їх різні — від 3,2 до 3,7 см. На всіх кружках (за винятком одного) прокреслено літери АХІ, які супроводжуються якимсь малюнком. На трьох предметах ці літери містяться в спеціально прокресленому овалі. Інші зображення відрізняються одне від одного: то літери АХІ прокреслені між двома вертикальними лініями на всю довжину черепка і трьох подовжніх, які з'єднуються у вигляді драбини; то над ними зображена гусинь або стонога; то знову повторюється мотив хвилястої лінії і кружальця під нею, як на предметах II групи.

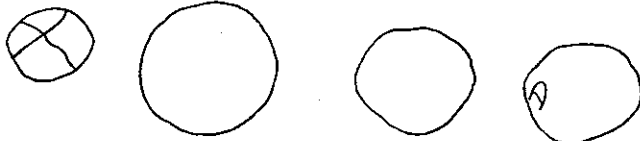
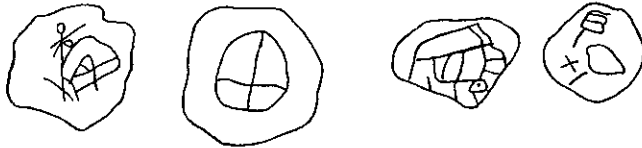
Близьким до цієї групи є кружок з зображенням людини, яка йде. З правої сторони малюнка зверху прокреслено АХІΛΛ. Під буквами — хвилясті лінії, нижня перетинається прямою лінією. Можливо, вона випадкова, тому що врізана глибше, ніж інші. Складніші за змістом зображення на двох інших кружках. На одному, недбало вибитому із стінки сіролощеної посудини, прокреслені кружальця, між ними довгі хвилясті лінії. Під останньою — зображення людини і змії, а праворуч —

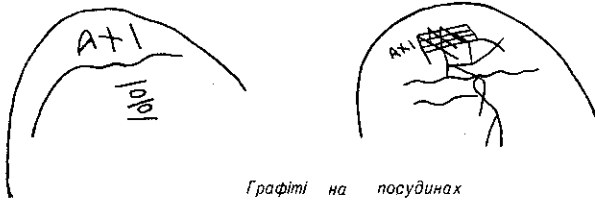
V група

VI група

Вотивні кружки з Ольвії

Графіті на посудинах

Рис. 3. Вотивні кружки V і VI груп. Кружки з Ольвії та графіті на уламках посуду.

ΑΧΙΛΛΕ, в правому нижньому кінці — ΑΧΙ. Другий являє собою грузило із стінки амфори з ретельно згладженими краями, можливо, для ткацького верстата, розмірами 7,5×9,5 см. На ньому прокреслено безліч хвилястих ліній, між якими — великими літерами слово ΑΧΙΛΛΕΙ, внизу зображена змія з піднятою догори головою та меч.

Літери на кружках розташовані в одному ряду, на однаковій відстані одна від одної. Висота їх різна, але не перевищує 1,2 см. На деяких літерах одна вертикальна риска у альфи і ΧΙ дещо довша за другу, що, певно, пояснюється не формою написання літери (це поодинокі випадки), а тим, що знаряддя, яким прокресливали літеру, могло випадково сквзнути вниз.

Написи ΑΧΙΛΛ, ΑΧΙΛΛΕΙ на деяких кружках з ідентичними зображеннями на кружках з Α і ΑΧΙ свідчать, що і останні були скороченим написанням імені ΑΧΙΛΛΕΥΣ.

До V групи відносяться два кружки з трирядковими написами. Перший зберігся фрагментарно. Верхній рядок складається з шести літер: ΒΓΑΘΙΕ, що не може бути ні грецьким словом, ні частиною грецьких слів. Третя літера прокреслена нечітко — це або дельта, або альфа. Другий рядок складається з п'яти цілих літер і однієї, що збереглася

частково: НАΓΡΟΦ. Останній рядок зіпсований майже повністю, від нього, певно, збереглися омікрон і епсілон. І. І. Толстой вважає, що подібні набори літер, які не піддаються прочитанню, мали магічний зміст⁵ (рис. 3).

Другий кружок становить найбільший інтерес. Він має трапецієвидну форму з добре обробленими краями (4,1×3,4 см) і немовби призначений для трирядкового напису. Літери прокреслені тонким вістрям неглибоко, збереглися погано, деякі зовсім невиразні і проглядаються при певному нахилі. Написання букв у верхньому рядку більш ретельне, ніж в інших, де не витримані ні пряма лінія письма, ні розмір літер. Читаємо: ΙΗ ΑΓΡΟΤΟΣ (=ΑΓΡΟΤΑΣ?)

ΕΤΕΑΛΛΗ ΑΧΙΛΛΕΙ
ΟΙΚΟΘΗΝ (=ΟΙΚΟΘΕΝ?)

Якщо не враховувати перші дві букви ΙΗ, то переклад може бути такий: «Агрот нехай надішле Ахіллу з дому». Під написом є зображення трьох гілок чи дерев, які, певно, і має на увазі автор. Слово ΙΗ (епічна форма від слова ΕΙΜΙ — іти) не зв'язується з наступним текстом. Ім'я Агрот (ΑΓΡΟΤΕΣ, ΑΓΡΟΤΑΣ) відоме в епіграфічних пам'ятках Ольвії пізнього часу (IV—III ст. до н. е.⁶). Таке написання імені ΑΓΡΟΤΟΣ зустрічається вперше. В слові ΑΧΙΛΛΕΙ епсілон прокреслено невиразно. Здається, що спочатку тут була ета, а потім виправлена або через нестачу місця, або тому, що останнє написання більш правильне, хоч є випадки, коли в слові ΑΧΙΛΛΕΙ замість епсілона прокреслена ета⁷.

До VI групи відносяться 34 кружки, з яких на рисунку подано лише чотири, найбільш характерні. Зовнішнім виглядом вони нічим не відрізняються від усіх описаних вище черепків (рис. 3).

Розглядаючи в сукупності всі кружки, треба зазначити, що оброблені подібним чином черепки із стінок амфор та іншого посуду, які мають, головним чином, овальну або округлу форму, зустрічаються в Ольвії, Березані, скіфських поселеннях (порівняно багато їх знайдено на Трахтемирівському городищі VI—V ст. до н. е.⁸) і на таких, здавалось би, віддалених пам'ятках, як пам'ятки підгірського типу, де вони іменуються дисками⁹. Призначення їх до цього часу конкретно не визначено. В одних випадках їх вважають кульовою приналежністю, в інших — заготівками для намотування ниток, пряслами тощо, а в Ольвії їх просто називають керамічними виробами. Чи мали ці кружки однакове значення на всіх поселеннях різних часів, важко судити по нечисленних розрізнених даних, які у нас є. Це питання спеціального дослідження.

Бейкушські керамічні кружки становлять виняток, бо на більшості з них є граффіті, приблизні аналогії яким були знайдені на деяких кружках подібного типу з Ольвії¹⁰. Виготовлені ці кружки з стінок чорнолакового посуду і відрізняються від бейкушських ретельністю обробки. На жаль, ні граффіті, ні умови знаходження даних предметів, ні сам матеріал, з якого вони зроблені, не можуть служити достовірними даними для їх датування. Можливо, що вони мали таке саме призначення і відносяться до того часу, що і бейкушські. В цьому зв'язку особливо цікавий є кружок¹¹ із зображенням людини з простягнутою рукою і па-

⁵ И. И. Толстой. Греческие граффити древних городов Северного Причерноморья. М., 1953, стор. 40—42.

⁶ Надписи Ольвии (1917—1967). Л., 1968, 68, 1; 70, 1; 183, 3.

⁷ И. Толстой. Остров Белый и Таврика на Евксинском Понте. Пг., 1918, стор. 12. Тут граффіті на посудині IV ст. до н. е.

⁸ Г. Т. Ковпаненко. Розкопки Трахтемирівського городища 1964—1968 рр.—Фонди ІА АН УРСР.

⁹ В. М. Даниленко. Дослідження пам'яток підгірського та бобринського типів на Київщині в 1950 р.—АП, т. VI. К., 1956, стор. 8.

¹⁰ Фонди ІА АН УРСР.

¹¹ 0—48/856.

лицею на плечі. Малюнок схематичний, як і на бейкушських кружках. Біля нього в окресленому овалі три букви АХІ. На другому кружку¹² під зображенням предмета у вигляді молотка і овала прокреслені дві букви ХІ. Зображення погано збереглося і важко проглядається. Судити про те, чи була перед цими буквами альфа, неможливо. Найбільш близький до І групи бейкушських кружків є кружок з прокресленою буквою А. Написання її аналогічне більшості цих букв на кружках з Бейкуша. Малюнки на трьох останніх кружках (дві перехресні лінії на всю довжину черепка у вигляді букви ХІ, те ж саме в спеціально прокресленому крузі, цікаве зображення на фрагментованому кружку, можливо, корабля або ж якогось візка) не мають собі близьких серед бейкушських (рис. 3).

Зіставляючи всі ці кружки, найбільш вірогідним уявляється вотивне їх призначення, пов'язане з культом Ахілла.

Відомо, що як вотивний дар на священне місце з метою одержання від божества задоволення якого-небудь прохання або ж для здійснення обіту приносились різні речі. Нерідко обіцяне зображалось написом на папірусі або восковій таблиці, як це було в Греції. В даному випадку вотивним приношенням служили керамічні кружки — явище, яке заслуговує на увагу. Оскільки на деяких з них немає ніяких зображень, можна гадати, що кружок мав певне символічне значення.

Навряд чи зараз, коли майже нічого невідомо про культ Ахілла в такий ранній час в Північному Причорномор'ї, можна правильно тлумачити призначення малюнків на кружках. Тим більше, що в самих зображеннях, як нам здається, є внутрішні суперечності. Якщо багато малюнків (дельфінчик, меч, корабель, дерево) могло служити як вотивний дар Ахіллу, то зображення людини, яка йде, круг, що міг бути схематичним зображенням диска або ж землі, чи сонця, служить доповнюючою рисою образу Ахілла (відомо, що з його культом були пов'язані спортивні змагання — з бігу, стрибків, метання диска). Хвиляста лінія, яка часто повторюється, певно, була зображенням морської хвилі. Шанування Ахілла як покровителя мореплавання по Чорному морю відмічено з самого раннього часу, ще до установлення за ним імені Понтарха, ймовірно, ще до заснування Ольвії. Найперші мореплавці по Чорному морі, певно, пов'язували о-в Левку з його культом. Особливо великого значення набуває культ Ахілла після заснування Ольвії в зв'язку з дальшим розвитком судноплавства і встановлення сполучення з о-вом Левкою, де був побудований храм Ахілла. Пізніше цей культ набуває державного значення в Ольвії, про що свідчать численні лапідарні написи з присвятою Ахіллу Понтарху від архонтів і жерців і Ахіллу Герою від агораномів¹³.

Зображення змії, як відомо, пов'язується з катахтонічними культурами, до яких відноситься і культ Ахілла¹⁴. Ще в «Одіссеї» Ахілла представлений як володар потойбічного світу. Його хтонічна чи катахтонічна сутність була ясно виражена на о-ві Левка¹⁵. Воскресіння після смерті і перебування на острові внесли нові риси у традиційний образ цього героя. Він стає хтонічним божеством, яке втілювало в собі ідею смерті і воскресіння, пов'язану з народженням і плодючістю. Вічне відновлення життя втілювалось в образі Ахілла, коли він стає покровителем моряків.

¹² 0—66/1893.

¹³ К. С. Горбунова. Посвятительная надпись в честь Ахилла Героя с о. Березань.— Античная история и культура Средиземноморья и Причерноморья. М., 1968, стор. 96—99.

¹⁴ Зображення змії на бронзових печатках відомо з о-ва Левки (Н. В. Пятыйшев. Археологическое обследование о. Левки осенью 1964 г., стор. 10.— НА ІА АН УРСР).

¹⁵ И. И. Толстой. Вказ. праця, стор. 10—14.

верховним господарем острівних і прибережних земель. Про це свідчать численні версії про жіночий паредр цього бога.

Зображення різних геометризованих фігур не піддається поки що ніякому поясненню, хоч, безсумнівно, вони мали якесь символічне або магичне значення, як і самі кружки. Яку саме роль відіграв Бейкушський мис в культурі Ахілла, важко судити тільки по цих кружках. На поселенні знайдені й інші предмети з присвятою Ахіллу. Це, в першу чергу, сіролощена ойнохойя, на денці якої прокреслено букви АХІ з зображенням хвилястої лінії і маленьких кружалець внизу, а також граффіті на днищі кратера VI ст. до н. е., де поруч з зображенням людини, хвилястих ліній і незрозумілих геометризованих знаків теж прокреслено три букви АХІ.

Крім цього, знайдено кілька фрагментів амфор з граффіті А. Ці амфори, певно, присвячувались Ахіллу.

Граффіті з іменем Ахілла на посуді трапляються рідко. А. С. Коцевалов пише, що в картотеці Є. М. Придіка налічується близько восьми граффіті з ім'ям Ахілла¹⁶, знайдених в Ольвії, але вони ніде не опубліковані. Згідно з цим, нічого не можна сказати про їх датування і схожість з бейкушськими граффіті.

Можливо, що мис, який так красиво підносився над обома лиманами, був присвячений Ахіллу, так само як острови Левка, Березань, Тендрівська коса.

Розкопки, які тут провадилились, показують, що поселення існувало недовго і через якісь причини було залишено його мешканцями. Проте і після цього уже в пізніші часи у цьому районі було знайдено кілька лапідарних написів з присвятою Ахіллу Понтарху від ольвійських архонтів і жерців. Певно, серед населення Ольвії ще довго існувало переконання в тому, що ці місця були пов'язані з культом Ахілла.

Таким чином, нові знахідки вотивних кружків на Бейкушському поселенні за своїм змістом доповнюють малочисленні дані про культ Ахілла в VI—V ст. до н. е. Особливості матеріалу вотивних предметів характеризують своєрідну переробку античних форм вотивних дарів в місцевому середовищі.

А. С. РУСЯЕВА

**Культовые предметы
с поселения Бейкуш
близ о-ва Березань**

Резюме

Во время раскопок Бейкушского поселения позднеархаического времени была найдена интересная группа находок, состоящая из 73 кружков, вырезанных, главным образом, из стенок амфор и другой посуды. На большинстве из них тонким острием прочерчены граффити. По своим стилистическим особенностям кружки подразделяются на шесть групп, каждой из которых свойственны свои специфические черты.

К I группе относятся кружки, на которых прочерчена буква А. II группа кружков отличается тем, что на них кроме буквы А еще есть и такие различные изображения, как дельфинчики, волнистые линии, круги, рыба и идущий человек. III группа состоит из кружков с изображениями змей, волнистых линий, листьев, идущего человека и парусного судна. IV группа представлена кружками с прочерченными тремя буквами АХІ в сопровождении какого-либо из уже упомянутых изображений. Исключение из этой группы составляет кружок, на котором имеется слово АХІАА. К V группе отно-

¹⁶ А. С. Коцевалов. Эпиграфические памятники. Рукопись.— НА ІА АН УРСР.

сять два кружка с трехстрочными надписями, одна из которых сохранилась полностью и переводится. VI группу составляют кружки, на которых нет граффити.

Все эти кружки, несомненно, votивного назначения и связаны с культом Ахилла, по своему содержанию они дополняют немногочисленные данные о культе Ахилла в VI—V вв. до н. э. в Северном Причерноморье.

Е. О. СИМОНОВИЧ

Північне Причорномор'я і слов'яни-анти

Нерідко розгляд питання про освоєння слов'янами берегів Чорного моря починається з використання літописних відомостей про походи східних слов'ян на Візантію, у пізніші періоди пов'язують його з війнами, які вело козацтво проти турків, і завершують суворовськими походами й діяльністю князя Потьомкіна, спрямованими на інтенсивне освоєння Тавриди. Характеризуючи більш давні періоди, історичні праці нагадують, що арабські автори називали Чорне море Руським, і наводять відомості Прокопія з Кесарії та Йордана (VI ст. н. е.) про наявність тут слов'ян-антів¹. Археологія дозволяє в наш час висвітлити глибше хронологічні шари історії Північного Причорномор'я першої половини I тисячоліття н. е. З цього часу починається масове заселення Причорномор'я племенами, що прийшли з півночі, на нашу думку, антами.

Як відомо, племена українського Лісостепу, Степу і навіть лісової смуги здавна підтримували з жителями Причорномор'я економічні і культурні зв'язки, що особливо поживались у скіфо-сарматський період, коли на узбережжі моря виникли в VI—V ст. до н. е. численні еллінські поселення та міста. Вони безперервно існували близько 800 років і занепали в середині III ст. н. е., в період «скіфських» воєн, або під час гуннської навали у 70-х роках IV ст. н. е.²

Завдяки налагодженню торгівлі, в якій були зацікавлені греки, скіфи та сармати, зв'язки з Північним Причорномор'ям стали традиційними і підготували ґрунт для наступного освоєння морських берегів переселенцями іншого етнічного кореня. Основне ядро Скіфії складала степові райони. Широкі простори лісостепової зони заселяли не лише скіфські племена. Місцеве населення або політично підпорядковувалось скіфам, які зазнали певного культурного впливу Півдня, або вступало з ними в союзницькі відносини. Області Південної Білорусії і лісостепової України в археологічних і лінгвістичних працях часто розглядаються як можливі осередки слов'янського етногенезу. В цьому плані заслуговує на увагу той факт, що зона, зайнята найдавнішими слов'янськими гідронімами (за О. Н. Трубачевим)³, збігається з територією, на якій поширювалась культура полів поховань зарубинецького і черняхівського типів, зокрема в межах їх нашарування (рис. 1). З кінця I тисячоліття до н. е. український лісостеп заселяють зарубинецькі племена. Їх тенденція просуватися на південь сприяла культурним зв'язкам з пізньо-скіфським населенням городищ низового Дніпра.

¹ Б. А. Рыбаков. Предпосылки образования древнерусского государства.— Очерки истории СССР, III—IX вв. н. э. М., 1958, стор. 874—876.

² В. Д. Блаватский. Античная археология Северного Причерноморья. М., 1961, стор. 26.

³ О. Н. Трубачев. Названия рек Правобережной Украины. М., 1968, стор. 271, карта 11.